

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆԵ ՄԽԻԹԱՐՑԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտի
հայոց լեզվի պատմության բաժնի վարիչ,
Բան. գիտ. թեկնածու, դոցենտ
ՀՏԴ 811.19

ՀՐԱՆՈՒՇ ՉԱՔՅԱՆ. Հին հայերենի կրկնասեռ բայերը. տարժամանակյա քննություն, «Էլդորադո», Գյումրի, 2015, 240 էջ:

Բայի սեռի քերականական կարգի և մասնավորապես սեռային տեղաշարժերին առնչվող հին հայերենի կրկնասեռ բայերի համակողմանի ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն բայիմաստի, շարահյուսական ու ոճական կիրառությունների, այլև լեզվի զարգացման հին շրջանից նորին անցման փուլում լեզվամտածողության զարգացման առանձնահատկությունների բացահայտման առումով: Այդ տեսակետից Հ.Չաքյանի «Հին հայերենի կրկնասեռ բայերը. տարժամանակյա քննություն» գիրքն արդիական է և ունի գիտագործնական նշանակություն:

Հեղինակի ուսումնասիրության փաստական նյութը հայերենի տարբեր ենթաշրջանների կրկնասեռ բայերն են, որոնց թիվը, ըստ հետազոտողի, գրաբարից արդի հայերեն զարգացման ճանապարհին զգալիորեն նվազում է: Բնագրային օրինակների և լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի բառապաշարն ամփոփող բառարանների տվյալների համադրության միջոցով Հ. Չաքյանը փորձել է բացահայտել այն գործոնները, որոնք նպաստել են բայերի սեռային տարարժեքությունից քերականական մենարժեքության անցմանը:

Ներածության մեջ հեղինակն անդրադառնում է «բայական սեռ» և «կրկնասեռություն» ըմբռնումներին, առանձնացնում ուսումնասիրության խնդրո առարկան, նշում քննության նպատակը:

Առաջին գլուխը նվիրված է հայ քերականագիտության մեջ կրկնասեռության ըմբռնմանը: Ըստ էության՝ այն վերաբերում է բայերի խնդրառությանը, մասնավորապես խնդրառական տեղաշարժերին, բայասեռին, սեռային զուգահեռներին և կրկնասեռությանն առնչվող տարաբնույթ հարցերին, որոնց անդրադարձել են բազմաթիվ լեզվաբաններ: Հեղինակը քննությունն իրականացրել է հիմք ընդունելով Գ. Ջահուկյանի՝ գրաբարի քերականության պատմության շրջանաբաժանումը՝ ա) հունատիպ քերականությունների շրջան (5-17-րդ դարի սկզբները), բ) լատինատիպ քերականությունների շրջան (17-րդ դարի սկզբներից մինչև 18-րդ դարի երրորդ քառորդ), գ) ինքնատիպ քերականության շրջան (18-րդ դարի վերջին քառորդից մինչև մեր օրերը): Ըստ այդմ ուշադրության են

արժանացել Դ. Թրակացու, Ֆ. Ռիվոլայի, Կ. Գալանտսի, Ո. Երևանցու, Հ. Հոլովի, Ս. և Հ. Ջուղայեցիների, Խ. Կարնեցու հետազոտությունները:

Համադրելով քերականների՝ բայի համար ընդունած հատկանիշները՝ հեղինակն առանձնացնում է նաև այն հիմնական սկզբունքները, որոնցով առաջնորդվում են նրանք: Օրինակ՝ բայը քննելիս Գալանտսի համար էական է իմաստաբանական և ձևաբանական հատկանիշը, Ո. Երևանցու, Հ. Հոլովի համար՝ իմաստային, Հ. Ջուղայեցու, Խ. Կարնեցու համար՝ ձևաբանական, շարահյուսական և իմաստային սկզբունքները: Փաստերի հետևողական վերլուծությամբ հեղինակը նկատում է, որ թեպետ հայ մատենագրության մեջ վկայված են բազմաթիվ կրկնասեռ բայեր, որոնք համատեղում են ներգործական և չեզոք սեռերի իմաստները, այնուամենայնիվ նշված քերականներից ոչ մեկը չի արձանագրում այդ երևույթը: Ասել է թե՛ *17-րդ դարի քերականություններում* թեպետ նշվում են տարբեր սեռերի բայեր, և բայաշարքերի օրինակներում էլ կան տասնյակ կրկնասեռ բայեր, այդուհանդերձ դեռևս ուշադրության չեն արժանանում բայերի սեռային և խնդրառական առանձնահատկությունները: Պատճառը, ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը «Գրաբարի քերականության պատմություն» աշխատության մեջ, Տբոլր լեզուների համար քերականական միևնույն, բոլորի համար սովորական դարձած սխեմաների կիրառումն է!:

Անդրադառնալով *18-րդ դարի քերականների՝* Յ. Շրյոդերի, Ս. Սեբաստացու, Հ. Հոլովի, Պ. Դպիրի երկերում քերականական կարգերի և բայասեռի քննությանը՝ Հ. Ջաքյանը եզրակացնում է, որ թեպետ որոշ հեղինակներ (Ս.Սեբաստացի, Պ. Դպիր) նկատում են բայերի՝ երկու սեռի նշանակությամբ պայմանավորված՝ տարբեր հոլովներով լրացումներ ընդունելու հանգամանքը, սակայն ոչ մեկը դա չի համարում կրկնասեռություն: Գրաբարում կրկնասեռություն և սեռային գուգահեռություն ունեցող բազմաթիվ բայեր կրկին մտնում են միասեռ բայաշարքերի մեջ:

Հեղինակը նկատում է, որ *ինքնատիպ քերականությունների շրջանում* բայասեռի հարցի քննությունը տեղափոխվում է այլ հարթություն: Նա առանձնացնում է հատկապես Ա. Բագրատունու և Ա. Այտընյանի Քերականությունները, որտեղ նրանք նկատում և նկարագրում են կրկնասեռության դրսևորումը միևնույն բառույթում, բայց այդ երևույթին որևէ անվանում չեն տալիս:

Աշխարհաբարի քերականական աշխատություններին անդրադառնալիս Հ. Ջաքյանը եզրակացնում է, որ սեռային տեղաշարժերի հարցը լեզվաբաններները քննում են արդի հայերենի շրջանակներում: Այսինքն՝ ուսումնասիրողները կանգ են առել լեզվի պատմական զարգացման մի շրջանի վրա, իսկ որոշ դեպքերում էլ անդրադարձել են գրաբարին՝

խնդրառական տեղաշարժերին առնչվող որևէ հարց հիմնավորելու համար: Հարցի պատմությունից հետո հեղինակը փորձում է պարզել, թե սեռը՝ որպես քերականական հատկանիշ, բայիմաստով և խնդրառությամբ պայմանավորված լինելուց բացի, գրաբարում ձևական ի՛նչ ցուցիչներով կարող էր արտահայտվել: Ըստ այդմ, նա մանրամասնորեն բացահայտում է *բայափոխի*, *լծորդության* և *սեռի* հարաբերակցության հարցերը:

Երկրորդ գլխում քննվում են հին հայերենի կրկնասեռ բայերն ըստ լծորդությունների և սկզբնահիմքի կազմության: Հեղինակը նախ ճշտել է գրաբարի կրկնասեռ բայերի ցանկը՝ համադրելով գրաբարի բառարանների տվյալները, ապա կատարել է հինհայերենյան բնագրերի հեղինակային համաբարբառների ուսումնասիրություն: Օգտագործել է նաև ՆՀԲ-ում բերվող բնագրային օրինակներ՝ նպատակ ունենալով հնարավորինս հստակեցնել հին հայերենի կրկնասեռ բայերի հետագա զարգացումը: Բայերն ուսումնասիրելիս փորձել է դրանք խմբավորել ըստ *դասական*, *հետդասական* և *նախամիջին* ենթաշրջանների: Ըստ հեղինակի ուսումնասիրության՝ գրաբարի մատենագրական երկերում շուրջ 500 կրկնասեռ բայ կա, որից, ըստ կատարված քննության, մոտ 180 –ը՝ դասական շրջանում, մոտ 100-ը՝ Աստվածաշնչում: Ս. Գրքում գործածված կրկնասեռ բայերը հեղինակը բաժանել է երկու խմբի՝

ա) *նբ//չբ կրկնասեռություն ունեցող բայեր*, օրինակ՝ *դիրել*, *նբ. հարթ դարձնել*, *հարթել*. «Եւ դիրեցից զճանապարհս քո» (Յես., ԾԵ, 11), *չբ. հանգստութիւն տալ*. «Եթէ կամիցիք դիրել անձանց, եկայք ելէք առ իս» (Յես., ԼԶ, 16): *Ազահել*, *նբ. սաստիկ ցանկանալ*. «Ամենայն ոք ազահէ զազահութիւն» (Երեմ., Ը, 10), *չբ. ազահություն անել*. «Եւ մի՛ ազահիցեն այք ձեր ի կահ ձեր» (Ծն., ԽԵ, 20) և այլն:

բ) *Նբ//չբ սեռային զուգահեռություն ունեցող բայեր*: Սրանց սեռային հակադրությունը պայմանավորված է լծորդի (Ե-Ի) փոփոխությամբ անցողական և անանցողական սեռերի գաղափարն արտահայտելու հանգամանքով, օրինակ՝ *աշակերտել*, *նբ. սովորեցնել*, *կրթել*. «Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս» (Մատթ., ԻԸ, 19), *աշակերտիմ չբ. աշակերտ լինել*. «Միքթ եւ դուք կամիք աշակերտել նմա» (Յոհ., Թ, 27): *Օփել*, *նբ. ալեկոծել*. «Որպէս ծփեաց զջուրս Կարմիր ծովուն ի վերայ երեսաց» (Բ Օր., ԺԱ, 4), *ծփիմ*, *չբ. ծփալ*, *ալեկոծվել*. «Մինչեւ ծփեաք ի Հանդրին անդունդս» (Գործք, ԻԷ, 27):

Քննվող բայերը տրվում են այբբենական կարգով և համապատասխան օրինակներով:

Դասական գրաբարի մյուս աղբյուրներից Հ. Զաքյանն առանձնացրել է 70 պարզ բայ: Դրանց գերակշռող մեծամասնությունն ունի սեռային զուգահեռություն, և միայն մի քանիսը, ինչպես ինքն է նշում, «սինթետիկ

կրկնաստեղծություն»: Օրինակ՝ *ճօճել, նք. տարուբերել* «Մի՛ ճօճեցես զձեռն քո երկաթագործով» (Եփր.), *չք. տարուբերվել* «Բողբոջք խոտոց ճօճին ճեմին» (Վեցոր.): *Յարձակել, նք. հարձակվել տալ* «...վաղագոյն նոցա զպատերազմն առ յանդիման արարեալ համարձակեցէ յարձակել քան զանսալն յօտար աշխարհին» (ՓԲ, 111), *չք. հարձակվել* «...յարձակեցան էլին ի մէջ հօտիցն» (Ագ., 386): Պարզ սկզբնահիմքով կրկնաստեղծ բայերի օրինակներ է բերում նաև լեզվի հին շրջանի հետդասական և նախամիջին ենթաշրջանների աղբյուրներից: Այնուհետև քննության արդյունքները ներկայացնում է աղյուսակով:

Հեղինակը շարունակում է քննել *հին հայերենի ոչ բայական ածանց ունեցող սկզբնահիմքով կրկնաստեղծ բայերը*, դրանք զուգադրելով ածանցագուրկ բայերին (*խառնակել/խառնել, ստորահոսել/հոսել, փայլակել/փայլել*), և հանգում է որոշակի եզրակացությունների: Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա Հ. Զաքյանը քննում է գրաբարում բարդ, ապա բայաձանցավոր սկզբնահիմքերով, նաև Ա լծորդության կրկնաստեղծ բայերը: Անդրադառնալով Ի և Ու լծորդության բայերին՝ նշում է, որ դրանց այնքան էլ բնորոշ չէ կրկնաստեղծությունը և առանձնացնում է ընդամենը հինգ բայ՝ *երդնուլ, հեղուլ, ընկնուլ, ոստնուլ* և *հեղձնուլ* բայը՝ *հեղձել, հեղձանել*//իմ ձևերով: Ընդհանրացնելով քննության արդյունքները՝ հեղինակը հանգում է համապատասխան եզրակացությունների:

Երրորդ գլուխը վերաբերում է հին հայերենի կրկնաստեղծ բայերի զարգացման հետագա ընթացքին: Բերելով վիճակագրական տվյալներ՝ Հ. Զաքյանը ներկայացնում է հին հայերենի կրկնաստեղծ բայերի տարժամանակյա զարգացման պատկերը՝ միաժամանակ փորձելով հիմնավորել կրկնաստեղծության չեզոքացման փաստը: Այդ ամենը նա ներկայացնում է սեզմենտային դիագրամներով կամ գծապատկերներով: Հիմք ընդունելով այն փաստը, որ հայերենի բայական համակարգում կատարվել է անցում քերականական տարաբեռնությունից մենարթեռնության՝ հեղինակը առանձնացնում է կրկնաստեղծության չեզոքացման երկու հիմունք՝ *իմաստափոխություն* և *նոր բառաձևի անջատում*: Ընդ որում քերականական իրողությունների ուսումնասիրությունը Հ. Զաքյանը կատարում է հայերենի պատմական զարգացման ֆոնի վրա: Հետաքրքիր և բազմապիսի օրինակներով ներկայացնում է նաև *գրաբարում սեռային զուգահեռություն ունեցող բառերը հայերենի պատմական զարգացման հետագա ընթացքում*: Ըստ այդմ, սեռային զուգահեռությունից միաստեղծության անցումները քննում է իմաստափոխության և նոր բառաձևի անջատման հիմունքներով: Պատմական հայեցակետով է ուսումնասիրում նաև գրաբարի բայերի պարզ և ածանցավոր զուգահեռ ձևերը (*հատել/հատանել, ներկել/ներկանել*,

տարածել/տարածանել) և եզրակացնում, որ գրաբարյան –ան– սուկածանց ունեցող տարբերակները հաճախադեպ են արդի հայերենում: Պատճառը, ըստ հեղինակի, պայմանավորված է կրկնասեռությունից չեզոք սեռի անցած բայերի իմաստային փոփոխություններով: Հ. Զաքյանը քննում է նաև հակառակ դրսևորումները՝ անցում ներգործական սեռի սեռային գուգահեռությունից և կրկնասեռությունից: Նշում է, որ սեռային գուգահեռությունից ներգործական սեռ անցում կատարած բայերը, եթե արդի հայերենում պահպանում են չեզոք սեռի նշանակությունը, ապա այն դրսևորվում է –վ– ածանցի միջոցով: Բերում է համապատասխան բայերի օրինակներ՝ *այլայլել // այլայլիմ, ալեկոծել // ալեկոծիմ, կազդուրել // կազդուրիմ, տատանել // տատանիմ, ընդմիջել // ընդմիջիմ, քաջալերել // քաջալերիմ:*

Հեղինակը բայասեռը տարբերակելիս որոշ անհամապատասխանություններ է նկատում գրաբարի բառարանների տվյալների միջև (*հմմտ. Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Ե., 2003, Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, Ե., 2000*): Երբեմն նշված բառարաններում կրկնասեռ բայերը ՆՀԲ-ում տրվում են իբրև միասեռ: Ինչպես հեղինակն է նկատում, բայը թեպետ ներգործական սեռի է, բայց բառարաններում ընդգրկված օրինակների մեջ կան նաև չեզոք սեռով կիրառություններ: Օրինակ՝ *աւթաստանել*-ը ՆՀԲ-ում և ԳԲ-ում կրկնասեռ է, իսկ *ՀԲԲ-ում*՝ ներգործական, *գեղապարել*-ը ԳԲ-ում չեզոք սեռի է, թեպետ *ՀԲԲ-ն* և *ՆՀԲ-ը* տալիս են որպես ներգործական բայ: Բերած օրինակներից եզրակացնում է, որ այդ իրողությունը կարող է պայմանավորված լինել ինչպես բառարանագրի անհատական մոտեցմամբ, այնպես էլ բառերի գործածության ժամանակաշրջանով (5-11րդ դդ.): Աշխատանքի վերջում հեղինակի ամփոփ եզրակացություններն են:

Հ. Զաքյանի §Հին հայերենի կրկնասեռ բայերը. տարժամանակյա քննություն՝ գիրքը նոր խոսք է լեզվի պատմության ուսումնասիրության՝ մասնավորապես բայասեռի քննության ոլորտում՝ նախատեսված հայոց լեզվի պատմության, պատմական քերականության հարցերով զբաղվող համար: